

FALHES, HAROS, HALHES E BRANDONS

Materiau pedagogic des Hèstes deth Huec des Solsticis enes Pirenèus

PARAULES ATH TORN DETH HUEC

OBJECTIUS E CONTENGUTS D'APRENDISSATGE

▪ COMPETÉNCIES

- Conéisher e valorar era diuersitat lingüística e culturau de Catalonha, der Estat espanhòu, d'Euròpa e deth mon.

▪ OBJECTIUS D'APRENDISSATGE

- Descurbir es diüerses lengües que se parlen en territòri des hèstes deth huec.
- Utilizar estratègies plurilingües entara comunicacion
- Potenciar era comunicacion damb escòles de d'alti païsi en tot profitar es recorsi TIC.
- Reconéisher e valorar era diuersitat lingüística des Pirenèus.
- Non hèr usatge des prejudicis lingüistics.

▪ CONTENGUTS D'APRENDISSATGE

- Familhes de lengües
- Dialèctes
- Vocabulari falhaire
- Comunicacion e globalizacion.
- Prejudicis lingüistics.

QUÉ CAU SABER?

Es Pirenèus coma unitat de relèu deth territòri de halhes

Es Pirenèus (Pyrénées en francés, Pireneu en aragonés e Pirineos en castelhan) formen ua sèrra situada ath nòrd dera Peninsula Iberica e recorren tot er istme que lo junh a Euròpa. S'estenen dera Mar Mediterranèa ar èst (Cap de Creus), enquiara mar Cantabrica ar oèst (Cap d'Higer); ath sud i an era depression der Èbre, e ath nòrd era dera Garona.

Ua sèrra tan grana dispause d'ua grana varietat de paisatges naturaus, formadi per ua arrica diuersitat. Cau remarcar que fòrça paisatges naturaus formen part d'espacis naturaus protegidi per tres parcs naturaus: Eth Parc Nacionau des Pirenèus, eth Parc Nacionau d'Aigüestòrtas e Estanh de Sant Maurici e eth [Parc Nacionau d'Ordesa e Mont Perdut](#), e nombrosi parcs naturaus: eth Parc Naturau Regionau des Pirenèus Ariejans, es Parcs Naturaus d'Andorra, eth Parc Naturau de Posets-Maladeta, eth Parc Naturau deth Naut Pirenèu, e eth Parc Naturau deth Cadí-Moixeró.

Era diuersitat lingüística des Pirenèus

Es Pirenèus formen part de tres estats (Espanha, Andorra e França), dispause de cinc lengües oficials (catalan, occitan, basc, castelhan e francés). Malerosament, era unica lengua pirenenca que non gaudís d'oficialitat en cap de territòri ei er aragonés, parlat en tot eth Pirenèu aragonés mès sense estatus legau pròpri. Eth catalan ei oficial en Andorra e co-oficial en Catalonha (mès non ena Ribagòrça Occidentau e ena Catalonha Nòrd, maugrat que s'i parle). Eth castelhan e eth francés son oficials en vessant meridionau e septentrionau dera sèrra respectivament. Eth basc ei co-oficial en País Basc deth Sud, mès non en País basc deth Nòrd. Er occitan ei co-oficial ena Val d'Aran. Es quate lengües d'influéncia en territòri falhaire son romaniques, per açò non mos a pas d'estonar que soent trobam paraules comunes, com ei eth cas de Bòrda.

Eth catalan, era nòsta lengua, en cas pirenenca que mès mos pertòque per territòri, (Catalan Occidentau) trobam variantes dialectaus:

- Eth Ribagorçan: constituït per tres dialèctes: eth ribagorçan centrau, eth ribagorçan orientau e eth ribagorçan occidentau, se parle enes comarques Ribagorçanes (vals es arrius Isavena e era Noguèra Ribagorçana).
- Eth Palharés ei era varietat constitutiva deth catalan en Palhars, menaçat pera sagnia deth despoblament, que destaque peth sòn arcaïsme favorit per un evident isolament geografic. Ei un des dialèctes mès conservadors dera lengua catalana.
- Eth Benasqués o Patués, ei eth dialècte parlat ar entorn de Benasc, ena arriba nauta der arriu Essera, enquia Eth Run (segons Ballarín). Compartís bèri trèts deth ribagorçan e ei un parlar de transicion entre er aragonés e eth catalan damb influéncias deth gascon. Era adscripcion a ua o ua auta lengua ei debatuda.

Er occitan o lengua d'òc (en occitan: occitan, lenga dòc) ei era lengua romanica pròpria d'Occitània.

Eth domeni lingüistic actiau der occitan s'esten per quate estats:

- Eth tèrç sud der estat francès
- Era Val d'Aran, (aranés) en Catalonha, en estat espanhòu
- Es Valades Occitanes deth Piemont, en estat italian
- IEn Monegue (Mònaco)

Siguec era lengua d'òc ua des lengües mès importantes d'Euròpa ena Edat Mieja, com ac testimònie era poesia des trobadors, que siguec un modèl entara era cultura e era literatura catalana enquiath sègle XV. En estat francès non a pas cap de reconeishment legau, excèpte a nivèu educatiu (pr'amor dera lei Deixonne), en tot qu'en Catalonha a aratenhut er estatus de lengua cooficiu damb er Estatut d'Autonomia. Eth nombre de locutors ei incèrt, s'acostume a plaçar entre 500.000 e 3 milions. En estat italian era lengua occitana, com bères autes minories lingüistiques, a obtengut un reconeishment legau arran dera lei 482/1999. Per çò que hè ath Principat de Catalonha eth 22 de seteme deth 2010 s'aprovèc ua lei dita "Lei der occitan, aranés en Aran" qu'oficialize er usatge der occitan, en tot hèr d'aguesta lengua era tresau oficiu en aguest territòri. A compdar deth 5 de noveme deth 2014, se declare lengua cooficiu dera Euroregion Pirenèus Mediterranèa.

Carta de l'Occitània

ACTIVITAT

▪ DINAMIQUES ABANS DERA ACTIVITAT

Uns dies prèvis ara activitat, recomanam de profitar era madeisha realitat deth centre (damb escolans d'origina familhara romanesa, portuguesa, brasilèra, francesa, italiana...) e der entorn mès immediat entà reflexionar sus es lengües. Per exemple, cada escolan pòt aportar ua paraula que creigue qu'era rèsta non coneishen, pòt èster de quinsevolha lengua o dialècte.

Er escolan s'aurà de presentar e dar bèra pista sus s'ei ua accion, un objècte, un vincle familhar... un còp ja coneguem eth significat, anotaram en taulèu quina ei era traduccion ena rèsta d'idiòmes des membres dera aula o, se mès non, enes lengües que se parlen en Pirenèu e er anglés coma internacionau.

▪ DESVOLOPAMENT DERA ACTIVITAT

Fasa de premanida

Calerà premanir es taulèrs, es pèces des letres damb puntuacion e eth listat deth vocabulari. Ei fòrça important d'explicar ben es instruccions e es normatives deth jòc. Eth jòc seguís ua pauta semblanta deth "scrabble", un joc de taulèr lingüistic.

Er objectiu ei d'arténher era maxima puntuacion possibla en tot formar paraules en ua gresilha, bères ues d'eres bonificades, hènt a servir fiches de letres individuaus que s'agarren aleatòriament d'un saquet.

Abans de començar a jogar se formaràn equipes de quate escolans. en cada taulèr s'i pòden distribusir 4 equipes ath torn.

Cada equipa dispasará de 10 letres qu'extreirà d'ua bossa e sauarà sense qu'era auta equipa les veigue.

Cada letra que place enes casetons deth taulèr e dispause d'un significat aurà ua valor segontes era letra que sigue:

Cada equip dispaará de 10 lletres que extrairà d'una bossa i guardarà sense que l'altre equip les vegi.

- Letres damb valor d'1 punt: A, E, I, L, N, O, R, T, S, U
- Letres damb valor de 2 punts: D, G
- Letres damb valor de 3 punts: B, C, M, N, P
- Letres damb valor de 4 punts: F, H, V, W, Y
- Letres damb valor de 5 punts: K

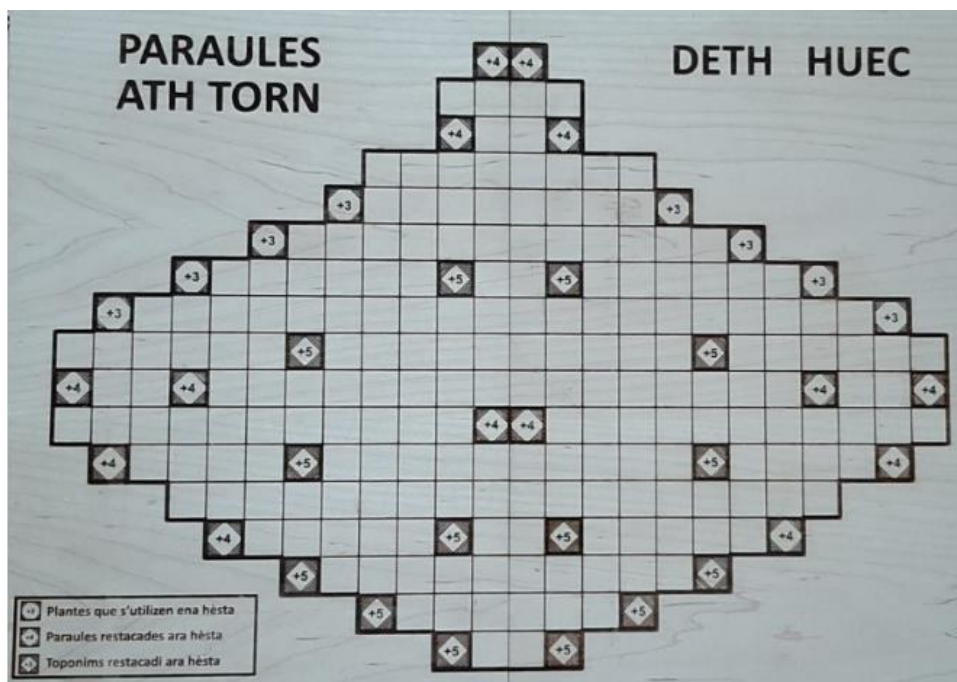
- Letres damb valor de 8 punts: J, X
- Letres damb valor de 10 punts: Q, Z

S'es letres formen part des següenti conjunts de paraules, aumentaràn era sua valor segontes eth barèem que seguís:

- Paraules vinculades ara hèsta des falhes, haros e brandons + 5 punts.
- Nòms de plantes que s'utilizen entàs hèstes deth huec + 4 punts.
- Toponims de lòcs + 3.

Per exemple: **ASCLAR** (aquesta paraula formada per sies letres valerie 8 punts) ara ben, en tractar-se d'ua paraula restacada ara hèsta, ara sua valor se li sumaràn cinc punts, per tant, era paraula valerà un totau de 13 punts).

Es paraules an validesa damb totes es lengües que se parlen en territòri a on se desvolopen hèstes deth huec (Catalan oficiau e es sòns dialèctes, Aranés, Occitan, Fbla aragonesa, Francés, Castelhan). Er anglés se considèrè valid coma idiòma internacionau.

Fasa de realizacion

Un còp aclarides es normes anteriores, se procedirà a realizar era activitat.

Se harà un prumèr torn a on cada equipa sajarà de crear ua paraula. Un còp creada, se sumaràn es punts e s'anotarà en taulèu. Se pòden utilizar letres de paraules ja formades. Es letres que non s'agen utilizat tornaràn tara bossa que calerà estornejar ben abans deth següent torn.

En acabar, calerà analizar eth significat dera paraula entà comprovar era sua acceptacion. En cas qu'ua paraula non sigue corrècta, o ben non dispause de significat, non se comptabilizarà pas. Eth jòc acabarà dempús de 5 torns. Se sumarà eth nombre totau de punts entà conèisher era equipa guanhadora.

Sintèsi

Podem comentar se toti es escolans coneishien cada paraula e eth sòn significat. Entà acabar, en tot hèr usatge des repliques, identificam ua falha per cada zòna lingüística.

AVALORACION

Damb era fasa de sintèsi ja se percep era artenhuda des objectius, mès entà hèr era avaloracion dera activitat se pòt prepausar que cada mainatge digue quina paraula l'a estonat mès o ben tròbe mès devertida.

ACTIVITATS COMPLEMENTÀRIES

- Memòria des hèstes deth huec
- Prepausam de hèr un jòc de mimica entà endonviar paraules.
- Jogar ath jòc deth penjat damb es paraules deth vocabular falhaire.
- Cercar tradicions culturaus de d'auti païsi e expausar-les per grups de trabalh.

ANNÈXE LISTAT DE PARAULES

Paraules restacades ara hèsta

- **A**

Albà: Sinonim en aragonés e palharés deth bedoth (*Betula pendula*)

Alh e òli de codonh: Producte tipic dera codina de montanha, hèt a basa e codonh, alh e òli emulsionat.

Ànima: Garròt interior des falhes de St. Julià de Cerdanyola (Berguedà).

Aram : En Bonansa (Ribagorça d’Aragon), eth hiu-de-hèr.

Archelaga (Argelaga): En aragonés, planta leguminosa, espinosa e de flors auriòles. Sinonim “d’argelaga”.

Arrencar (Arringar): En Boí, començar a baishar eth huec.

Ascla (Ascla) Listron de husta acabat en punta.

Asclar (Asclar): Esterar, trincar en tot hèr estères. En Isil, daurir eth soc entà acalà’i es cunhes.

- **B**

Baishar: Moment clau dera hèsta a on se baishen o corren es falhes.

Balh: Accion de barar. En bères pòblacions se baren dances coma fin de hèsta.

Batolla: En Berguedà, garròt prim e long de diamètre uniforme d’un arbe qu’a un creishement rapid.

Baula: discurs brac que se hè abans dera baishada de falhes ena hèsta de Fia-Faia en Bagà.

Beç: En Andorra, sinonim de bedoth, arbe deth genre (*Betula*) usat coma matèria prima entà hèr falhes.

Brandear: En Bonansa, “*la falla brandea molt*”, vò díder que hè fòrça hllamarades.

Brandon: Haro o falha màger en francès.

Biga: Haro finau de trajècte dera poblacion de Senet.

- **C**

Canalla: Mainadèra, mainatges e mainades.

Capdecolla: Responsable que va deuant ena baishada des falhes.

Carrampoll: Corona de branques dera biga o haro de Senet.

Cendre: Residu en forma de povàs d’una combustion, format pes substàncies mineraus non volatiles presentes en combustible.

Clos: Haro en Sant Julià de Cerdanyola.

Cogulla: En Laspaúls (Ribagorça d'Aragon), cim punchent, sinonim de "Tuca o Tuc".

Còrda: Enes hèstes d'Aran, materiau que s'utilize entà estirar eth haro.

Còrn: Esturment de còrna, utilizat en Occitània entà avisar der inici dera hèsta.

Córrer: Accion de baishar falhes ena Val de Boí.

Cremà: En Saúnc (Ribagorça d'Aragon), consumir-se quauquarren pr'amor deth huec.

Crepitar: Sons o espetècs que hè era hèrba en cremar.

Cunh: Sinonim de cunha.

Cunha: Petita estaca de husta que s'acale. Dehòra dera Val d'Aran tanben "tascó".

- **D**

Dança: Succession de passi, sauts o posicions executades segontes un orde e un ritme determinadi.

- **E**

Alugar: Hèr a cremar, provocar era combustion.

Alugada: Moment d'alugar es halhes o eth haro.

Endreça: Joc en quau, en Sant Julià de Cerdanyola, càmbien es causes de lòc.

Entatxonar: Acalar es cunhes enes dubertures.

Escalaborar: Hèr era halha. júnher era èrba damb era ficèla.

Escalaborn: "Projecte" de halha. Quan ei premanida abans de nudar-la.

Soja: Substància nera que proven de matèries que non an acabat de cremar.

Escampes: Grères hètes de branques de *cornera* que s'utilizauen coma falhes en Gotarta e Comenge.

Espurnes: En catalan i aragonés, particules inflamades deth huec. Purnes o shagates en aranés

Estarnar: Partir en tròci mès petiti un soc talhat.

Estirar: Hèr fòrça a trauès d'ua còrda entà amiar eth haro pes carrèrs deth pòble.

Eth Har: En occitan, falha major ena hèsta des brandons de Comenge.

- **F**

Fadrí/fadrina: Ena hèsta des falhes d'Isil, joen soltèr que va deuant ena baishada. era *fadrina* ei era joena maridadera qu'organize era premanida e liure eth ram quan arriben es falhaire. En aranés "fradin" e "fradia".

Halha: Socs o tedes alugades que se baishen o corren des deth haro. En plurau "halhes", en aragonés "falles" o "fallas".

Faia: Utís d'èrba hèta damb era èrba *faiera* alugada era net de Nadau enes poblacions de Bagà e St. Julià

Falhaire: Persona que baishe o cor falhes.

Falhaire major: Actuaument, persona que coneish mès ben eth camin e va deuant ena baishada. Anticament coneishut coma fradin major, ère eth joen soltèr que soent se maridaue damb era fadia major.

Falha major: Soc de husta cluat ena plaça, que s'ahlame era net de falhes. Coneishut tanben coma haro de plaça.

Fareta: Petita hoguèra d'a on s'aluguen es falhes en Boí.

Faro: Endret dera montanha deth quau partissen es falhaire damb es respectives falhes, soent utilizat coma toponim.

Firafaia: Hèira d'artesanía que se hè entara Purissima en Cerdanyola, a compdar deth 2015, an dera procamacion UNESCO.

Fillama: En aragonés, massa de gas en combustion. Sinonim de "flama".

Huec: Reaccion química d'oxidacion violenta d'ua matèria combustibla.

Hoguèra: Huec mantengut voluntàriament entà cauhar-se, codinar o celebrar rites en determinades hèstes.

Foro: Haro en Sahún.

- **G**

Garbera: En aragonés, pialèr de falhes. Pialèr de garbes. *Feixina*.

Garland: Pastís redon que pòrte eth *majordom* en Boí.

- **H**

Halhòt/Halharòt: En occitan, falha petita de Comenge

Haro: En occitan der estat francés, haro o faro.

Halha: En occitan, falha de Comenge. En Aran, peles de bedoth o ceridèr que s'ahlamen era net de Sant Joan.

Halhar: En occitan, falha major de Comenge, sinonim de Brandon.

Herbafaiera: Planta (*Cephalaria leucantha*) utilizada en Bagà i St. Julià de Cerdanyola entà hèr era *faia*.

Hèsta deth huec: Hèsta deth huec en occitan.

Haro (o Har): En occitan, soc que s'ahlame era net de St. Joan.

- LL

Llata: Listrons de 5-6 cm d'amplada normaument recicladi des tets que s'utilizen en Llesp.

- M

Majordom: En Boí, eth darrèr maridat deth pòble e eth prumèr en entrar damb era falha.

- N

Naia: Torn de hiu-de-hèr des falhes ribagorçanes.

Net: Part deth dia solar comprenuda entre eth vrèspe e era maitiada.

- P

Palha de segle: En Bonansa, es falhes anticament se hègen damb palha d'aguet cereau.

Passejar: Er haro (Taro) d'Arties, un còp queigut en tèrra, se passege pes carrèrs.

Pela d'albà: En Saúnc, era pela deth bedoth.

Pela d'auet: En occitan, escòrça dura que curbís es auets (*Abies alba*).

Plantar: Méter laguens dera tèrra er arbe, eth haro.

Pllasa: En Laspaúls, plaça, lòc ampli e espaciós a on se tròbe era gent laguens deth pòble.

Polegón: En aragonés, insècte de quate ales, es dues anteriores dures, que segrèguen un liquid sucrat: es larves e es felmes viuen enes branques de bères plantes. Sinonim de "*pulgó*" (en Aran "pogon").

Poplle: En Laspaúls, amàs de persones, d'un lòc, d'ua region o país. Sinonim de pòble.

Pujar: Moment en qué se pugen es falhes ath dessús deth haro.

Purificar: Ena hèsta des solsticis, coma rite ancestrau, eth huec e eth cendre son es elements de purificacion, de liberament de maus e de renauiment de boni auguris.

Q

Quilhar: Enes hèstes deth Haro, lheur o méter dret eth soc.

- R

Ram: Petit nhòc de flors qu'en Isil es fradies liuren as falhaies, acostumen a èster hèti damb plantes aromatiques, com era menta o eth clavèl. Tanben pren eth significat ar amàs de flors que se meten dessús des brandons.

Redorta: Sinonim de Sarment. Branca longa e prima que servie entà estacar d'auetes branques. En Aran "Endòrta".

La rentina: En Bonansa, sinonim de "resina".

Ressegar: Horadar o talhar damb ua ressega el tronc o cama der auet.

Rodà: En Saúnc, dar torns a un còs. *Rodà la falla*, dar torns ara falha.

- S

San Chuan: En aragonés, hèsta que se celèbre eth 24 de junh. Era net abans se realizen tota sòrta de rites restacadi damb era màgia deth huec, com es falhes, halhes, haros e brandons.

Sapar: Trèir escòrça deth bedoth o un aute arbe.

Segal: (Secale cereale) En aragonés, eth cereau sègol o sèguel. En Aran “segle” o “blat”.

Senyal: Moment en qué se mèrque er inici dera baishada de falhes.

Siti: Punt elevat o *faro* de Bagà.

Sopà: En Laspaúls, arrepàs que se hè ena vrespàda. “Sopar”.

- T

Talhada: Moment en qué se premanissen e talhen es falhes.

Tarair: Esturment entà hèr horats ena husta.

Tarna: Part que demore dempús de talhar un arbe a tròci.

Tascó: Pèça de husta de dues cares que formen un angle dièdre fòrça agut.

Tacha: Clau entà clauar es tedes en garròt. Punta

Tachar: Assegurar damb taches o puntes.

Tauletas de pi: En Bonansa, tauletes qu’amassa damb era teda conformen era part dera falha que s’utilize de combustible.

Teda: Husta resinosa, soent deth còr deth pin, que s’ahlame rapidament.

Tea: En castelhan, sinonim de “teia” o “teda”.

Tieda: En aragonés, sinonim de “teia”.

Tocho d’abellanèra: En aragonés, garròt d’auerassèr.

Tombar: Ena baishada de falhes d’Isil, tirar es falhes mès gròsses e de pes en tot rodar entà baish.

Totx: En Bonansa, garròt d’auerassèr que s’utilize coma cana o damb un mange. En aragonés tanben ei “tocho”.

Totxo: Garròt.

Els tatxas/tatxes: En Bonansa, son es claus o puntes. Era teda e es *tauletas de pin* s’amassen en *totx* damb *tatxas* e *aram*.

Tradisió: En Laspaúls, amàs de coneishements e credences que se transmeten de generacion en generacion entà considerar-se de naut valor entara pròpria cultura. Sinonim de “tradició”. en Aran “tradicion”.

Tròssa: Hèish de lenha o d'èrba.

- V

Andòrta: Ligam hèth damb camères de horment o gèsta entà amassar hèishi d'èrba.

- X

Xiringuilla: Flor dera planta *Philladelphus coronarius* que dan es gojatges ena arribada des falhaies d'Isil.

Toponims restacadi ara hèsta:

Alins

Andorra la vella

Aneto

Anla

Antishan

Arties

Bagà

Banhères-de-luishon

Barruera

Bertren

Boí

Bonansa

Botanal

Casos

Castanesa

Cazarilh

Crechets durro

Erill-la-vall

Esbareich

Mauleon-barosa

Mayrègne

Montanuy

Montauban-de-luishon

Moustajon

Oô

Our

Pobla de segur

Pont de Suert

Sacoué

Sant-aventin/ Sant Aventí

Sainte-marie

Sant-mamet

Saléchan

Salles-e-pratviel

Sanquir

Sant Juan de Plan

Sant Julià de Cerdanyola

Sarp

Escaldes-Engordany

Ferrère

Gembrie

Ilhèu

Isil

Izaou

Juzet-de-luishon

Laspaúles

Les

Llesp

Loures-barosa

Saúnc

Senet

Siradan

Siti

Sost

St.Julià de Lòria

Suïls

Taüll

Troubat

Vilaller

Villarué

Plantes que s'utilizen ena hèsta

Auerassèr (*Corylus avellana*)

Auet (*Abies alba*)

Bedoth (*Betula pendula*)

Boish (*Buxus sempervirens*)

Ceridèr (*Prunus avium*)

Cornera (*Cotoneaster tomentosa*)

Faia / cefalària (*Cephalaria leucantha*)

Hai (*Fagus sylvatica*)

Gimbro (*Juniperus communis*)

Pin nere (sapin) (*Pinus uncinata*)

Pin ròi (*Pinus sylvestris*)

Pibo (bibo) (*Populus nigra*)

Casse (*Quercus sp*)

Segle (*Secale cereale*)

Telh (*Tilia spp.*)

Tremo (*Populus tremula*)

